

pa ipak se međusobno blagonaklono prihvataju. Izgleda da je danas paradoksalno u tome što ne postoji neprijateljstvo među narodima, već sukob iniciraju vladajuće strukture, za kojima se, istina, narod povodi, ponosen emocionalnom pokornošću, o kojoj Vi govorite. Da li je uopšte ova tvrdnja, po Vama, ispravna?

From: To je složen problem. Kad bismo se tim problemom više bavili, sigurno bismo uspešno razvili istraživački program mira. Nameće se prvo pitanje: koji su problemi najvažniji? Na primer, u kojoj je meri jedan narod henofobičan? U kojoj meri prema kojim stvarima su stranci nepoverljiviji? U kojoj meri raspoloženja i emocionalni ispadi popularnih rukovodilaca utiču na ljude? Na drugoj strani, dokle smo spremni da realno gledamo na strukturu drugog sistema?

Juče sam pročitao jedan zanimljiv članak u »Tajmsu«, u kojem se navodi da je prvi put u ruskim novinama objavljeno da se američki radnici ne zalažu po svakom cenu za razoružanje. Stavovi Hruščova su godinama izražavali marksistički klišei, po kojem se svi američki radnici zalažu za razoružanje. Što se njega tiče, ovo bi bilo dobro kada bi bilo istinito, ali nije. Sada su prvi put Rusi objavili članak u kojem se kaže da američki radnici kao klasa nisu za razoružanje, za razliku od nekih pripadnika gornje i srednje klase. Značajno je to što su Rusi prvi put dozvolili da se objavi mnogo objektivnija slika o američkom društvu.

Evans: Imajući u vidu ovu situaciju, smatrate li mogućim da se stvori jedan istraživački program koji bi imao za cilj da eliminiše pretnju opšteg termounuklearnog rata?

From: Sasvim.

Evans: Nadam se da će Vaša interesovanja i rad na ovim problemima dobiti podršku vladajućih krugova, i svih onih koji su zainteresovani da razvijaju ovaj program. Sada da pređemo na drugu temu. U Vašim delima pokazujete veoma različita interesovanja, počev od sistematskog odbacivanja »scijentizma«, pa sve do opsežnog proučavanja religije, filosofije, psihologije i socio-

logije. Ova Vaša interesovanja su praćena imaginacijom i marljivošću. Pošto ste se tako posvetili raznovrsnim temama, interresuju nas vaši budući planovi.

From: Svakako, i dalje ću imati veoma ozbiljno interesovanje za humanistički pokret. Za mene se taj pokret simbolički ogleda u takvim ljudima kao što su Anštajn, Svajcer, Rasel i Papa Ivan XXIII. Pojava ovakvih ljudi ukazuje na renesansu humanizma. Ovaj humanizam se slika u mnogim nauke koje su mu neprijateljske, pa ipak verujem da postoje opšti osnovi slaganja. Štaviše, osećam da na ovom osnovu delim s mnogim naukaama fundamentalno humanističko iskustvo. Što se tiče mojih posebnih planova, upravo sam završio knjigu *Srce čoveka*, u kojoj sam raspravljao o razarajućim stranama nekrofilije, incestuozne veze i narcizmu. Nameravam da završim knjigu o Starom zavetu — koju sam već dvadeset godina pokušavao da završim, ali nikada nisam imao vremena. Takođe bih želeo da napišem i u dva ili tri toma sistematski izložim humanističku psihoanalizu s teorijskog, tehničkog i kliničkog stanovišta. Ako sve ove planove želim da realizujem, morao bih da radim nekoliko godina.

Evans: Vaš entuzijazam za ove projekte ukazuje da ćete realizovati mnogo više. Želeo bih da Vam zahvalim za učestvovanje u ovom razgovoru. Bili ste izuzetno predusretljiviji. Mnogo sam Vam zahvalan.

From: Hvala Vam. Bilo mi je izuzetno zadovoljstvo i nemate razloga da mi se zahvaljujete.

Prevela: Ivanka SAVIĆ

* Ovaj tekst predstavlja integralni deo obimnog razgovora između E. Froma i uvaženog američkog psihologa R. Evansa. Razgovor je u celini obavljen u knjizi, R. Evans, *Dialogue With Erich Fromm*, Harper & Row Pub, New York, 1966, (Prim. prev.)

* Naslov dala redakcija

anatomija istorije, anatomija ljudske prirode

(Povodom smrti Eriha Froma)

obrad savić

U osamdesetoj godini života umro je Erih From, jedan od vodećih predstavnika savremenog humanizma i zagovornika filosofije koja bi u osnovi vodila računa o ideji čoveka. From je rođen 23. marta 1900. godine u Frankfurtu, u porodici ortodoksnih jevreja. Studirao je psihologiju, filosofiju i sociologiju u Frankfurtu, Hajdelbergu i Minhenu, a doktorirao je 1922. godine. Potom se posvećuje psihoanalitičkoj praksi od 1926. do 1930. godine. U međuvremenu se, na poziv Maksa Horkhajmmera, priključuje poznatom »frankfurtskom krugu«, u kojem je oživeo interesovanje za metodičko istraživanje psihonanalize. From je postao vodeća figura u onom krugu intelektualaca u »Institutu... koji su programski istraživali vezu između Marksa i Frojda. Kasnije, pred fašističkim pretnjama, 1934. emigrira u Ameriku, gde do 1949. obavlja profesorski poziv na severnoameričkim univerzitetima. Krajem 1949. odlazi u Meksiko, gde radi na tamošnjim univerzitetima sve do 1965. godine, kada se penzionise, a potom prelazi u Švajcarsku, gde umire.

Danas je u Jugoslaviji Fromova misao veoma poznata (do sada je na srpskohrvatski jezik prevedeno sedam njegovih knjiga), a stručno i javno ignominisanje njegovih ideja spada samo još u fond naučnih zablude. Prošlo je sedamnaest godina od Fromove prve posete Jugoslaviji (međunarodni filosofski simpozijum u Dubrovniku, a kasnije i posete međunarodnoj filosofskoj školi na Korčuli, kao i neke druge), prema kojoj je pokazao izuzetne teorijske i lične simpatije.

Može se bez preterivanja reći da From pripada izuzetno plodnim piscima (objavio je preko dvadeset knjiga) čija se misao teško može svrstati u neku od teorijskih disciplina. Bez obzira na ovo formalno razvrstavanje, ostaje pitanje šta je osnovno jezgro Fromovog misaonog opusa. Naravno, odgovor na ovo pitanje zahteva jednu obimnu »monografsku studiju o Fromu«, a u ovom prigodnom tekstu se mogu naznačiti samo osnovne konture takve teorijske rekonstrukcije.

Celokupna Fromova misao je organizovana oko »kritike građanske antropologije« i odbrane jedne ideje čoveka, kao i odbrane samog marksizma, čija je filosofska sudbina neraskidivo vezana za njegovo zanimanje za čoveka. Zastupajući ideju filosofije koja bi vodila računa o čoveku, From brani stanovište hu-

manizma, koje je u našem vremenu dovedeno u pitanje. Kakav je karakter Fromovog teorijskog programa i koje su njegove filosofske posledice? Većina dosadašnjih interpretacija Froma je opensala antropološkim tezama, s obrazloženjem da kod njega čovek figurira kao poslednji princip filosofije. Štaviše, u jednoj

erih from

konvencionalnoj verziji, From je interpretiran u okviru one tradicije koja je antropologiju uzdigla do temeljne filosofske discipline. U ovom teorijskom modelu antropološka prizma ostaje jedini mogući pristup Fromovom mišljenju.

Skica novog istraživačkog poduhvata bi mogla da ukaže na drugu mogućnost interpretativnog pristupa Fromovoj filosofiji. Sama sintagma »Fromova kritika građanske antropologije« treba da signalizira kritički karakter ove filosofije, da demonstrira njenu kritičku destrukciju dosadašnjih pokušaja izlaganja čove-

ka s obzirom na njegovu »trajnu suštinu«. U pitanju je Fromovo prevladavanje građanske antropologije i temeljni obrt kojim se pitanje o čovekovoj *suštini* zamenjuje pitanjem a njegovoj društveno-istorijskoj *egzistenciji*. U ovom smislu bi se Fromova misao mogla naznačiti kao »metaantropologija«, koja predstavlja indeks onog procesa koji dovodi do destrukcije i prevladavanja unutrašnjih granica građanske antropologije. Ovim obrtom Fromu je uspelo da spekulativni humanizam zameni *stvarnim* humanizmom, i da, dakle, napuštajući tradicionalnu antropologiju, ne napusti svaki humanizam.

Filosofski motiv nove rekonstrukcije Fromove misli ima svoje teorijsko opravdanje u njegovom knjižničkom stavu prema tradicionalnim antropološkim kontradikcijama oko ljudske prirode. Teorijske dileme oko ljudske prirode predstavljaju opštu temu celokupnog Fromovog misaonog poduhvata, uključujući i njegovu poslednju knjigu *Imati ili biti* (Naprijed, Zagreb, 1979). U osnovi ovog poduhvata nalazi se Fromova optužba građanske antropologije koja je u centar teorijskog interesovanja postavila lažnu dilemu u vezi s trajnom ili promenljivom ljudskom prirodom. U kratkoj interpretativnoj eskurziji mogu se navesti samo opšte naznake ove lažne dileme u kojoj se iscrpljuje, i kojom je još uvek opterećena, građanska nauka o čoveku. Zagovornici prve alternativne postavljaju opšti, večni i nepromenljivi karakter ljudske prirode, predviđajući da čovek nije »genetski dat« već »genetrički zadat«. Određenje ljudske prirode kao nečeg konstantnog, fiksiranog i strogo određenog upućuje na teoriju ne-istorijskog tipa, teoriju koja nužno završava u dogmatizmu. Zagovornici druge alternativne poriču univerzalni karakter ljudske prirode i upućuju na relativizirani obrazac ljudske prirode. Na primer, tvrdnja da je čovek »pasivna gлина« kojoj kultura utiskuje svoj žig, tako da je ljudska priroda stečena u procesu pasivnog i reaktivnog oblikovanja od strane sredine, vodi relativiziranoj slici čoveka i pseudonaučnom karakteru same teorije.

From sugerše da antropološke koncepcije o večnoj, odnosno promenljivoj ljudskoj prirodi, polaze od protivrečnih pretpostavki, a stvarni nude ista rešenja: na primer, čovek je ili čista funkcija urođenih modela, ili čista funkcija stečenih karakteristika. From odlučno odbacuje alternativne između ovih suparničkih teorija, i pokazuje da, uprkos njihovim razlikama, postoji zajednička i opšta saglasnost da je *čovek isključivo determinisan izvan sebe*, bez obzira da li je proizvod urođenih ili stečenih osobina. Na primer, tvrdnja da je čovek čista funkcija okoline je istog logičkog reda kao i tvrdnja da je čovek čista funkcija magama. From izbegava brojne zamke građanske antropologije tako što ne govori o ljudskoj prirodi kao takvoj. Dilemu građanske antropologije je prevazišao i uklonio tako što je problem pomerio na analizu *društvenih implikacija* ljudske prirode, signalizirajući značaj istorijske dimenzije ljudske prirode. Anatomija istorije tako postaje anatomija same ljudske prirode, jer istorija nije ništa drugo do istorija ljudske samodelatnosti.

Tradicionalna antropologija može i dalje da teži jednoj nauci o »nepromenljivim svojstvima ljudske promenljivosti«, ali podle Froma ona više ne može od jedne društvene epizode da pravi istorijsku nužnost.

balkanska vrteška

mladen srđan volarević

I

*Ovde su svatovi, u pari zemlje raspevani
pred snežnim formulama o beskraju svemira,
gde sadašnjost je pista il klopa
svake zgrade, napora i htenja,
svake želje i potrebe, prevare
i čežnje; a delanje: odeća vremena.
Između zamisli i ostvarenja,
ovde, u plitkom džepu vremena,
kao senoviti hrast u koritu vetra
drevno igraju svatovi.*

*Početak, prvo slovo postojanja u niti beskraj,
ime će opet dobiti kad padne grom s oblaka
i s leđa svatova strese slanu,
poveže rasute slike i spoji glasove
ljubavi na daljinu pod kupolom
ljudskih dimenzija.
Granica volje.*

*Usud. U stvarnosti,
većoj od nestajanja,
izvan smrću utvrđene sheme vremena,
koja se brani u nužnosti,
il neizbežnoj uzročnosti,
postoji biserni vrh smisla i svrhe, lišen
sebe, uvek zatrpan stopama onih koji će proći.*

*I najmladi ljudski dan, lažna opomena haosa,
sprovod svih prevrata i raskida,
kao šaptavi ishod operacione sale,
samo je neispisana oporuka
pred bračni celov i obred spajanja.
U igri nestaje, ponavlja se
i održava stalna jeka početka — zarazna
strepnja da krovne sirene ne objave poplavu.
A čekanje je način volje kad istorija
prestaje da nestaje u neodređenom kraju.*

II

*Ne može se predvideti i ne može znati
u kojim zasedama čeka nas budućnost,
ali je sigurno da nije ovde i sad;
u žmiganju svetle tačke na ekranu
nakon izveštaja o gladima i ratovima,
u raspusnoj igri koja se širi i ruši
kao izmišljeni ktitor kamate na nadu.*

*Ti nikada nećeš znati gde započinje
sadašnjost a gde se završava prošlost.
Izvesnost reklamnih panoa i teleks,
koji izvorno ispunjava novinske stubce
na putevima u nagovešteno područje kraja,
otvaraju isprazne dokumente o prošlosti.
Ovakvo, ne nadaš se sećanju o svom cilju.*

*Svi smo mi svatovi u staklenoj kugli
i mi svi u večno svadbenom plesu Neba i Zemlje:
arbitri klimave budućnosti, siegonoše u penziji,
mali i veliki pobornici ljudskog smisla: svi mi.
I kovač i kopač, ratar i rudar, ubica
i sudija u slepoj vlasti nesvedenih računa mraka
kreću se po taktu obreda bez svog iskupljenja.*

*Saznanje i lišavanje, dva su pravca
kojima se izlazi iz vremena, vraća u pupak
tišine raštrene nad koralnim grebenjem,
što ropac je bilja i životinja: tabernakl
nebeskog smeća i kamene budi. Žrtve smo
zakona koji se u vremenu ne mogu unovčiti,
naplaviti osekom il plimom na žrtveniku prava.*

letnja kiša

dušan balan

znam jedan vic o kiši ali to drugom pilikom sada je važnije govoriti o hlebnosti o naglom pobačaju neba o produžetku vrste čovekove i svog bilja i biljnih štetočina o nekim čudnim pesticidima a šargarepa je nekad ne tako davno mogla živa da se jede za mnoge od nas kao pred jelo i glavno jelo i koren od kupusa kao dodatak poslastica današnju decu smo navikli na banane višnje su im kisele a trešnje i jagode skupe za proleterska shvatanja možda će od kiše biti zdravije lubenice da nam isperu pesak i kamenje iz bubrega i žuči jeste da baš lepo ne zvuči ali je istina živa da se u nama izgradila čitava arhitektura kojekakvih kamenoloma i razbijajućih odjeka dok iz kože izrastaju novi ventili sigurnosti da se ne raspadnemo od neživotnih stresova i lekova mi obični zamorčići ispitivačkog novatorskog veka pa kad se sretnemo u juče u nekom drugom sunčevom sistemu ili antisistemu ne više u čovekovom obličju već kao neka tangenta ili kubna parabola shvatanja razmažene dimenzije i mirisa stidljivih tišina u mraku boje srebra natopljenog ozonom gde se svakog časa očekuje pravatra na proputovanju što donosi nove putokaze za nas i sve materije i anti materije kako i gde preći iz jednog oblika u drugi